

قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ اخلاقي قدرن جو بيان

Short description of poetry of Qazi Qadan
in aspect of Moral Values.

Abstract:

Qazi Qadan 1463-1551 is one of the basic and most significant poets of Sindhi language. His contribution towards the promotion of Sindhi poetry is highly commendable. In this regard he has been declared the pioneer of seminal & classical poetry. Although Qazi Qadan has conveyed the common message of love with nature and humanity, peace and prosperity but his poetic approaches & thoughts, representation of high moral values is a blessing and highly appreciable effort to create a peace and liberal environment in society. In this context so many notable scholar's i.e Dr. Umar Bin Muhammad Daoodpoto, Dr Nabi Bakhsh Khan Baloch, Heero Thakur and others have also praised his poetic philosophy and approaches. In this paper I have presented short description of his poetry in respect of human moral values, which he has presented in his poetry.

ڪلاسيڪي/اساسي شاعريءَ جو امين شاعر قاضي قادن، جنهن کي 'ڪلاسيڪيٽ' ۾ ڪليدي اهميت حاصل آهي. هُو پهريون ۽ بُنيادي شاعر آهي، جنهن جي قائم ڪيل شعري روايتن تي، اڳتي هلي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي عمارت ڪڙي ٿي. مخدوم نوح^{رح} ۽ شاهه ڪريم کان بعد جي شاعرن تائين، سنڌي شعر جي فلسفي تي سندس اثر هڪ عرصي تائين قائم رهيو. شاهه لطف الله ميبين شاهه عنات يا شاهه لطيف جي آمد سان ڪلاسيڪي شعر ۾ نوان مضمون ۽ نئون اسلوب ته داخل ٿيو. پر قاضي قادن واري شعري روايت جو اثر البتہ باڪمال فلسفي مضمونن سبب، اساسي ۽ ڪلاسيڪي شعر تي بهرحال زنده جاويد رهيو.

قاضي قادن جو فلسفو هونءَ ته تصوف آهي، جنهن تي سڀ عالم به متفق آهن، پر هُن تصوف جي بُنيادي مضمونن کان علاوه به سڄي سڪ ۽ محبت ۾ اڀرنا جهڙن موضوعن تي شعر چيو. هُن اعليٰ انساني اخلاق ۽ ڪردار وارن مضمونن جو زوردار ۽

اثرات تو بيان ڪيو جنهن جو مثال گهٽ ملي ٿو. جيڪو ٻين ڪلاسيڪي شاعرن کان کيس ممتاز حيثيت به ڏياري ٿو. سنڌي شعر ۾ اڄ تائين اعليٰ اخلاقي مضمون واري فلسفي تي ٻڌل جيڪو شعر ملي ٿو اُن جو بنياد وجهندڙ قاضي قادن آهي. هُن اخلاقي قدرن جي پاسداري ۽ اخلاقيات جو عام درس ڏنو. بلڪه اُن جي شعري فلسفي جو بنياد ئي سماجي ڪردار جي اُتم ڀڻي ۽ اخلاقي قدرن جي تبليغ (preach) تي ٻڌل آهي.

”اعليٰ اخلاقي شاعريءَ جي مضمونن ۽ عوامي شاعريءَ جي موضوعن کي ملائڻ جو سلسلو جيتوڻيڪ اڳ شروع ٿي چڪو هو. مگر وڌيڪ وسيع پيماني تي انهن جو سنگم پهريون ڀيرو قاضي قادن جي بيتن ۾ ملي ٿو: عام قصن ۽ زندگيءَ جي عام مشغلي جي قالب ۾ اعليٰ فڪر ۽ معنيٰ جا ماڻ پريائين، ۽ خاصن جي خاص فڪر کي عوام جي عام ذوق سان پيوند ڪيائين. سنڌي شاعريءَ ۾ انهيءَ رجحان واري اساس ۽ بنياد کي قاضي قادن ايترو ته پڪو پختو ڪري ڇڏيو جو ڪانئس پوءِ ايندڙ وڏن شاعرن انهن تي ئي شعر ۽ ادب جي عمارت کي اڏيو ۽ موضوعن جي وسعت سان سنڌي ٻوليءَ ۾ بيان جي قوت کي اوج تي پهچايو. قاضي قادن سنڌي اساسي شاعريءَ جو ابو هو جنهن پنهنجي نج سنڌي بيتن ۾ توحيد ۽ ڪامل يقين، اعليٰ اخلاق ۽ سچي سک ۽ محبت جا سبق سمجهايا، ۽ ڪيترن ئي نون معنوي مضمونن ۽ عام موضوعن کي پنهنجي بيتن جو قالب بنايو ۽ توحيد ۽ هيڪڙائي، وحدت ۽ ڪثرت، نينهن ۽ سک ۽ اعليٰ انساني اخلاق جهڙن معنوي ۽ نفسياتي ڳوڙهن نُڪتن کي زندگي جي عام ماحول ۽ مشغلي، ۽ عام هلندڙ ڳالهين ۽ افسانن مان مثالن ذريعي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين.“⁽¹⁾

قاضي قادن انساني ڪردار ۽ اخلاق جي خاصيتن کي پنهنجي شعر جو خوب موضوع بڻايو ۽ اُن سان سلهاڙيل هر ننڍي وڏي شيءِ خواه همت حوصلو هجي، يا بزدلي، خدا تي ايمان، اتحاد اتفاق يا نفاق، گُٺ ۽ وگُٺ هُجن يا انساني اوصاف ۽ مساوات. مطلب ته هر اُن خاصيت جو هُن ذڪر ڪيو جنهن سان سماج هاڪاري رُخ طرف متعين ٿئي جنهن ڪري کيس هڪ بهترين ”سماج سڌارڪ شاعر“ چوڻ ۾ وڌاءُ نه آهي. شعرن جا مثال ڏيڻ کان اڳ ”اخلاق“ ۽ ”قدر“ جي لغوي معنيٰ ۽ مروج

اخلاقي قدرن جو مختصر ذڪر ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ جي آن لائين لغت ۾ ”اخلاق“ جي لغوي معنيٰ ڏنل آهي ته: اخلاقُ جمع اخلاقُ ذ[ع. خُلُقُ جمع اخلاقُ] (واحد. اخلاقُ=) ماڻهيو. شرافت ”چڱي اخلاق وارو“ (جمع=) چڱا لڇڻ. سنيون خصلتون، نيڪ عادتون، ارڪان.

(2) ضياءُ الدين ايس بلبل ”قدر“ جي لغوي معنيٰ ۾ لکي ٿو:

”قدر: قدر جي لغوي معنيٰ آهي خدا تعاليٰ جو اندازو ڪرڻ، خدا تعاليٰ جو حڪم ڏيڻ، هڪ چيز کي ٻي چيز تي قياس ڪرڻ⁽²⁾، مگر مغربي مفڪرن وٽ مفهوم ٿي پيو آهي. جيمس ڊريور جي علم النفسيات جي لغت مطابق قدر کي (Value) ڄاڻايو آهي ۽ ان جي معنيٰ ٻڌايل آهي ته ڪنهن مقرر ماڻ موجب ورتي ڪت.

ويستري جي لغت ۾ اهو مفهوم ڪجهه وسيع ڪري ٻڌايو ويو آهي ته اهو جيڪو ٻيءَ ڪنهن شيءِ کي ڪارائتو يا قابل قدر بنائي.“⁽³⁾

ڊاڪٽر عبدالرحمان جسڪاڻي انسان جي اخلاق ۽ ڪردار جون پندرهن

بنيادي خاصيتون لکي ٿو:

”حسن خُلُق، سچائي، همدردي ۽ صلہ رحمي، اتحاد ۽ اتفاق، درگذر، نيڪي، وطن جي محبت، آڻي جو آڌرپاءُ، رحم ۽ ڪرم، پائينچارو عاجزي ۽ انڪساري، جدوجهد، صبر ۽ شڪر، قناعت ۽ ڪفايت، توڪل.“⁽⁴⁾

ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل هن حوالي سان لکي ٿو:

”هن موضوع تي خيالن جو اظهار ڪرڻ لاءِ اسان کي عالم انساني جي اخلاق تي غور ڪرڻو پوندو جي سچي بني آدم ۾ ٿورو گهڻو نظر اچن ٿا، جهڙوڪ: عبادت، انساني مساوات، راست بازي، عدل ۽ انصاف جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ، ملڪي ۽ قومي مفاد جي حفاظت ڪرڻ، نيڪين جي پابندي ۽ بچڻ کان بچڻ ۽ ڪردار جي اهميت، اهي ۽ انهن جهڙيون ڪي ڳالهيون جي انساني جماعت ۾ قريب قريب هڪجهڙيون ملن ٿيون.“⁽⁵⁾

مغربي ثقافت جا ست (7) نمائنده اخلاقي قدرن (جيڪي اتان جي اسڪولي

شاگردن کي لازماً پڙهايا وڃن ٿا) جن جو هڪ ويب سائيٽ تي ذڪر هن ريت آهي:

(1) غير مشروط احترام ۽ محبت (unconditional love and Kindness),
 (2) ايمانداري (Honesty), (3) جفاڪشي/ سخت پورهيو (Hard work), (4) ٻين جو
 احترام (Respect for others), (5) باهمي سهڪار (Co-operation), (6) ترس,
 دردمندي, رحم دلي (Compassion), (7) درگذر يا معافي (Forgiveness).⁽⁶⁾
 هي اهي بنيادي اخلاقي قدر آهن، جيڪي ٿوري گهڻي فرق سان مختلف
 سماجن ۾ مروج آهن. قاضي قادن جي شعر جو مطالعو ڪندي منجهس اهي قدر
 جانچڻ جي مطالعاتي ڪوشش ڪنداسين ته جيئن سندس شعر جي عظمت اڃاگر
 ٿئي. غور ڪجي ته گمراهي ۽ ڀٽڪڻ قاضي قادن جو پسنديدو موضوع آهي. سندس
 ڪلام ۾ ڪيترائي شعر ملن ٿا، جن ۾ انسان جي ڀٽڪڻ ۽ گمراهيءَ ۾ گذارڻ جو
 ذڪر آهي ۽ هُو اهڙي شيووي کي ناگوار سڏي ٿو. انسان کي گمراهه ڪڻ نند مان
 بيدار ٿيڻ جو درس ڏيندي، حق ۽ سچ (سچائي کي پروڙڻ) طرف مائل ٿيڻ لاءِ اُتساه
 پيدا ڪري ٿو:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس نند ۾،

تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري.⁽⁷⁾

ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ساڳئي شعر جي فلسفي لاءِ لکي ٿو ته:

”قاضي قاضن هڪ بيت ۾ ”جوڳي“ لفظ ڪتب آندو آهي، ۽ ان مان
 مطلب روحاني رهبر ورتو اٿس. ڏيکاربو اٿس ته آءٌ غفلت جي نند ۾
 هوس، جوڳي جاڳائي سجاڳ ڪيو. ان کان پوءِ ئي معرفت الاهيءَ جي
 راهه تي گامزن ٿيس.“⁽⁸⁾

ڀٽڪڻ ۽ گمراهيءَ ۾ گذارڻ مان سندس مطلب بي مقصد زندگي آهي،
 جنهن کي قاضي قادن خواه مخواهه ۽ بي جا سمجهي ٿو. بي عمل انسان واقعي به فضول
 ۽ ناڪاره آهي. متعين شعر مان به اهڙي ڪيفيت ظاهر ٿئي ٿي جو قاضي قادن، پاڻ کي
 اهڙي گمراهه ڪڻ نند مان بيدار ٿيڻ تي شڪر ادا ڪري ٿو ۽ پنهنجي مرشد جا ٿورا
 مڃيندي چوي ٿو ته: هُو خود، حق ۽ سچ جي رستي تان هٽيل هڪ گمراهه وجود وانگر
 بي مقصد زندگي گذاري رهيو هو، جنهن جي اڳيان ڪو رستو ۽ نه منزل هئي ۽ اهڙي
 حالت مان نڪرڻ لاءِ مرشد رهبر سندس رهنمائي ڪئي ۽ کيس سڌو رستو (خدايي
 وات) لڳايو ۽ هُو سچائيءَ جو سونهو ٿي باعمل زندگي گذارڻ جي قابل ٿيو.

سڄڻ منجهه هٿام مون ويٺي واءِ ٿيا،
هيڏانهن هوڏانهن هٿڙا، هٿين جاڙوڌام.⁽⁹⁾

هي شعر هونءَ ته 'پاڻ سڄاڻ' جي فلسفي تحت چيل آهي. جنهن انساني
کردار ۽ اخلاق جي "سڄاڻي" واري خاصيت جو بيان نمايان آهي. قاضي قادن چوي
ٿو ته:

"سڄڻ (حق ۽ سڄاڻي) ته خود منهنجي اندر موجود آهي جو مون ان
جي تلاش ۾ اچائي ويٺي واکا پئي ڪيا ۽ هيڏي هوڏي هٿڙا پئي
هنيا".

علامه دائودپوٽو هن شعر جي حوالي سان لکي ٿو:
"انسان جڏهن اڪيون ڪن ٻوٽي، حواسن جا دروازا بند ٿو ڪري، تڏهن
روحاني عالم جو ديدار پسي ٿو ۽ سندس روح ملڪوت جي جهان جو
سير ٿو ڪري. ننڊ ۾ ته حواس هيڪاري بيڪار ٿين ٿا. دنيا
۾ "ماسوا" جو خيال نه ٿو رهي، تڏهن حقيقي محبوب انسان جي دل ۾
ديرو ڪري ٿو. پر جي هڪوار اڪيون کليون ۽ جسماني عالم جي سار
ٿي، ته اهو محبوب گم ٿي وڃي ٿو پوءِ ڪيتريون به هٿوراڙيون پاءِ ۽
واجهه وجهه ته اهو هٿ نه ايندو. تصور جي حالت ۾ ائين آهي جو ذات
پاڪ جو پرتو دل تي پوي ٿو."⁽¹⁰⁾

شعر ۾ ان کان سواءِ به هڪ وسيع پيغام سمايل آهي. انسان پنهنجي اندر جي
آرسيءَ ۾ ليٽو پائي جڏهن پاڻ سڄاڻڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته کيس حق ۽ باطل،
ٻري ۽ پلي جو واضح فرق نظر ايندو آهي ۽ جڏهن انسان اهي ڳڻ ڳولي لهي ته هوهڪ
ڪامل انسان بڻجي ٿو جنهن جو ذڪر قاضي قادن تمام عمدگيءَ سان ڪيو آهي.
قاضي قادن سائر (درياهه) کي پنهنجي شعر ۾ علامتي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو
آهي. جنهن کي محققن ڪٿي 'وحدت' ته ڪٿي وري 'ڏاڍ' جي اهڃاڻ طور وٺن ٿا.

سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙيئي
هيڪائين هيڪ ٿئو ويئي سڀ جهت⁽¹¹⁾

علامه دائودپوٽي هن شعر لاءِ لکيو آهي:

"درياهه لت ڏيئي هيٺائين مٿائين زمين ٻوڙي چڙي يڪي لس ٿي ويئي

۽ سڀ (جهت) ميتجي ويا. جيئن درياه جي اچل ۾ ڍڪيون ڌڙا ۽ کڏون
 ڪوٺا پر جي، هڪ درياهه ٿي پوندا آهن ۽ ڪنهن طرف جو سماءَ نه پوندو
 آهي. تيئن وحدت (هيڪڙائي) جي درياهه ۾ ڪثرت (گهڻائي) جون
 ڪاڻيون ڪالعدم ٿي ويون. انفرادي (جدا ۽ اڪيلي) هستيءَ جو
 سنڌو نه رهيو. يڪايڪ وحدت جو مهراڻ موجون هڻڻ لڳو.“⁽¹²⁾

ساڳئي شعر جي فلسفي متعلق قريشي حامد علي خانائي لکي ٿو:
 ”وحدت جو درياهه مختلف ڳالهين گهر ۽ غرق ڪريو ڇڏي، ڪنهن
 به طرف ڪا پروڙ ڪا نه ٿي پوي هر طرف لس ٿي لس نظر اچي ٿي ۽
 ڪثرت جا جملي رنگ، روپ ۽ صورتون ختم ٿي وڃن ٿيون“⁽¹³⁾

جيڪڏهن شعر ۾ ’سائر‘ کي ڏاڍي علامت طور وٺجي ته پوءِ قاضي قادن
 يقينن تنهن دور جي ناگوار حالتن طرف اشارو ڪندي علامتي معنيٰ ۾ ڌارين
 حڪمرانن جي ظلم ۽ جبر کي سائر (درياهه جي ٻوڏ) سان تشبيهه ڏني ۽ ان کان نفرت
 جو اظهار ڪندي، گویا ”انساني مساوات“ واري خاصيت تي زور ڏنو آهي.

گِلا خوري هڪ وڏي سماجي ٻرائي آهي ۽ گِلا خور ماڻهو وري عادت کان
 مجبور هوندو آهي. قاضي قادن پنهنجي هيٺئين شعر ۾ اهڙي عمل جي مذمت ڪري
 ٿو ۽ گِلاخور ماڻهو کي اُن سان تشبيهيندي چوي ٿو ته: ”علت ۽ عادت (پنهيءَ جي
 ناڪاري صورت) نڪرڻ واري نه آهي، اها بلڪل ائين آهي جيئن اُن کي ڪڍڪ
 جي فصل ۾ ڇڏجي ته به هو ڳولي وڃي (عادت کان مجبور) پنهنجي مطلب جو جواسا
 (گندگاهه) کائيندو.“ مطلب ته عادتن ۽ ماڻهو عادت کان مجبور هوندو آهي، اهو ڀلي
 چڱي جاءِ (سٺي سماج) ۾ هجي، تڏهن به پنهنجي عادت ۽ ٻرائيءَ کان نه مڙندو ۽ ٻرا
 فعل ڪري ملامتي ٿيندو. شعر ۾ اهڙي عمل ۽ ماڻهوءَ تي واضح نئون ڪيل آهي. هن
 شعر جي فلسفي ۾ ٻرائيءَ جي مذمت ۽ نيڪين طرف اچڻ جو عام درس آهي، جيڪو
 قاضي قادن جي شعر جي فلسفي جي اهم ڪڙي ۽ بنيادي پيغام آهي.

عَلتَ وَجِيعِيسَ نَا، عَادَتَ ڪَڏهن نه جاءِ
 اُن ڪَڍڪَ ڇَڏِيءَ، چُڙَ جِواسا ڪاءِ⁽¹⁴⁾

جي لوڙي تي نه لهان، لوڙي دي ڏيڙ
 توڙي ڏسڻ سَهڻي، اَنبان ٿل نه پير⁽¹⁵⁾

فلسفي جي گهراڻي رکندڙ هيءُ شعر، جنهن ۾ انب ۽ پير جي فرق جو مثال ڏيندي اهم ۽ غير اهم شيءِ ۽ ۾ فرق ۽ اهم شيءِ جي افاديت ڏسيل آهي ته: ”جنهن شيءِ جي گهرج آهي، سا دستياب نه آهي، البتہ جنهن جي ضرورت نه آهي، اها شيءِ وافر مقدار ۾ ملي ٿي. پير توڙي جو ڏسڻ ۾ سهڻا آهن پر اهي انبن جي مت نه آهن. غير اهم شيءِ (يعني بدافعالو ۽ نڪمو ماڻهو) اهم شيءِ (سٺن عملن وارو نيڪ انسان) جي سڪ نه لاهي سگهندي، جو ڪٿي اها مقدار ۾ وڌيڪ ٿي ڇو نه هجي.“ مطلب ته غير اهم ٿي برو چورائڻ بدران چڱا ڪم ۽ عمل ڪندي چڱو چورائجي ۽ اهم (خاصيتن ۽ لياقتن) وارو ٿجي. هن شعر جي فلسفي ۾ نيڪ ۽ چڱن عملن جي ساراهه ڪيل آهي. اسان مٿي ڏسيو آهي ته سماجي فلاح ۽ ان جو سڌارو قاضي قادن جي شعر جو مک موضوع آهي، حالانڪ هُن جو شعر بنيادي طور تصوف جي وجودي فڪر جو حامل آهي، پر جڏهن به سماج موضوع يا انساني فڏرن جي ڳالهه سندس سامهون آئي ته هُن اثرائتي نموني ان جو اظهار پنهنجي شعر وسيلي ڪيو آهي. جنهن جو مثال مٿئين شعر سميت ڪيترن بيتن ۾ پڻ موجود آهي.

سيئي سيل ٿيام، پڙهڻام جي پاڻ لٽي،

اڪر اڳيان اُپري، واڳون ٿي وريام.⁽¹⁶⁾

علامه دائودپوٽو شعر جي فڪر بابت لکي ٿو:

”يعني اهي ظاهري علم جا ڪتاب، جي مون پڙهيا، سي طريقت جي

وات ۾ ويتر ٻاڀرن ڪنڊن وانگر ٿي لڳا ۽ انهن جو هر هڪ اڪر واڳو ۽

جي پيانڪ شڪل ڌاري مون تي اُپري آيو.“⁽¹⁷⁾

علامه دائودپوٽي هن شعر جي رواجي معنيٰ ڪڍي آهي پر ڏسجي ته هيءُ شعر اچرج ۽ عبرت جو پيڪر معنيٰ رکي ٿو. هن جو فلسفو تمام ڳوڙهو ۽ منجهس گهڻ رُخو پيغام سمايل آهي. شعر ۾ دراصل ڳالهه علم ۽ عمل (ظاهري علم) جي ٿيل آهي، نه ته اڪر (علم) ۽ ڪتاب ڇو بلا ۽ مانگر مچ ٿيندا؟ علم تي عمل نه ڪرڻ جو مثال آهي، جيڪو هتي قاضي قادن شاندار نموني ڏنو آهي. علم عمل جو نالو آهي. ڪنهن اهل علم، انسان دوست شخص کان ذهن ۽ ضمير جي ابتڙ ڪوئي ڪم سرزد ٿئي ته فهم جو عنصر ان کي ادراڪ ۽ پڇتاءُ جو احساس ڏياري ٿو. اهڙو احساس جنهن ۾ هُو شعور ۽ ساڃهه کي پاڻ ڏانهن واڳون بڻجي ورندي محسوس ڪري ٿو.

جنهن جو نقش متعین شعر ۾ چٽيل آهي. ڪمال جو مثال عجب انداز ۾ ڏنل آهي. هيءَ سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو روح پرور، سبق آموز ۽ ناصحائي فلسفي جو شاهڪار مثال آهي.

سچي سائين ساڻ، تون مَر ڪوڙي ڪوڙيان
جي تو منجهه هيانو، وو سڀوڪلي پرڪڻو⁽¹⁸⁾

قاضي قادن هتي بيان جو معصوماڻه انداز اپنائيندي خالق جي هيڪڙائي، اُن جي باجهه ۽ شفقت جو بيان ڪيو آهي. شعر جو متن خالص ”سچائي“ واري خاصيت تي مشتمل آهي. جنهن جي پيغام ۾ چيل آهي ته: ”اي انسان! تون سچي سائين (پاڪ ڌڻي+ اُن جي مخلوق ۽ جهان) سان ڪوڙ ۽ ٺڳي نه ڪر. جيڪو ٺهنجي هيانو (اندر) ۾ موجود آهي ۽ جيڪي پنه پچائين ٿو، هو (پاڪ ذات) اُن کان آگاهه آهي ته تون ڪوڙ ۽ ڪپت جو ڪاروبار چڙهي سچائي جي رستي تي هل. تون جيڪي اندر ۾ دولاب، ڪوڙ ۽ ڪپت رکين ٿو، هو پاڪ ذات اُن کان واقف آهي ته اي انسان! ڪوڙ ۽ ڪينو چڙهي سچائيءَ جو ساٿ ڏي ۽ ڌڻيءَ جو راضيو ماڻ ته نيڪيءَ جو پيروڪار بڻجي سرخرو ٿئين.“

قاضي قادن جي شعري فلسفي ۾ اها ڳالهه به شامل آهي ته هو ظاهري علم تي وڌائي، اجائي آڪڙ ۽ هٿ ڪي به ننڍي ٿو، اهڙو عمل سندس آڏو مُذمت لائق آهي ۽ هو مختلف تمثيل ۽ تشبيهون ڪتب آڻيندي، اهڙي اظهار ڪي وڌيڪ جاندار ٺاهي ٿو.

ڪنڙ قدوري قافيه، پڙهين پروڙين سڀ،
ڪرمنڊي ماڪوڙي ڪوه ۾، پيئي ڪچي اپ⁽¹⁹⁾

علامه دائودپوٽو هن شعر بابت لکي ٿو ته:

”فقه ۽ نحو جا ڪير ڪڙي دقيق کان دقيق مسئلا سمجهي، پر حقيقت لهڻ ۾ سندس اهڙي حالت آهي جهڙي منڊي ماڪوڙي جي، جا ڪوهه جي تري ۾ ويهي، آسمان جي وساس ڪرڻ لڳي. يعني ظاهري علمن دوران، معرفت جو منجهه لهڻ ناممڪن آهي.“⁽²⁰⁾

قاضي قادن جي هن شعر جي مفهومي جي تناظر ۾ علامه دائودپوٽي حقيقت ۽ معرفت جو منجهه لهڻ جي ڳالهه ڪئي ته ظاهري علم جي حصول کي ناڪافي قرار ڏئي ٿو ته، مطلب علامه دائودپوٽي خود به ظاهري علم تي اجايو غرور ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ

واري ڳالهه تسليم ڪئي آهي ته پوءِ اهو شعر اخلاق ۽ ڪردار جي خاصيتن مان عاجزي ۽ انڪساري ۽ قناعت ۽ ڪفايت واري خاصيت جي ذمري ۾ اچي ٿو. شعر جي پيغام ۾ چيل آهي ته:

”جيتوڻيڪ تون فقير ۽ صرف نحو جا ڪنڙو ڏوري ۽ ڪافي (ڪتاب) سڀيئي سڃا پڙهين پروڙين، ته به (تنهنجو علم ايترو ٿورو) ڄڻ ڪوه اندر منڊي ماڪوڙي پئي آسمان ڪڇي يا جيڪا سمجهي ٿي ته آسمان به سندس پهچ ۾ آهي.“

شعر جو اصل مطلب ته حقيقت ۽ ڪائنات جا راز ۽ رمز پروڙڻ لاءِ ظاهري علم وسيلو ته آهي، پر ان تي غرور نه ڪجي، بلڪ پنهنجو اندر اُجرو رکجي ڇو ته حق تائين پهچڻ لاءِ نهنائي نهايت ضروري آهي.

ذَنبِيْنَ پَانِ وَڪَاظِ ڪُون، ڇِپِ تَنُهِنجِي وَاتِ
وَذِي خَالِقِ نَهْ گَهَرَتَيْنِ، ڪَرِينِ ٻَاڙِي تَاتِ⁽²¹⁾

جڳ جهان جي خالق جي ذات پاڪ جوهر وقت شڪرانو ادا ڪرڻ ۽ ان جا ڳڻ ڳاڻڻ هن شعر جو فلسفو آهي، جنهن ۾ انسان کي هر دم هيڻائي ۾ گذارڻ جو به درس سمايل آهي. مجموعي طرح شعر جو مفهوم ”نيڪي“ جي خاصيت سان ٺهڪي ٿو. قاضي قادن شعر ۾ چوي ٿو: جڳ جي اُپائيندڙ (الله تعاليٰ) تَنُهِنجِي وَاتِ ۾ ڇِپِ (زبان) اُن ڪري ڏني آهي ته تون اُن سان سندس ساراهه ڪر، نيڪ ڪم ڪر ۽ اُن جا ڳڻ ڳاڻ ۽ نعمتن جو شڪرانو ڪر ۽ خلق جي واڪاڻ ڪر پر تون خالق جي گهر نٿو ڪرين (نيڪيءَ جي طلب نه ٿو رکين)، رُڳو (وينو) ڪسيون ڳالهيون (ڳلا غيبت) ڪرين.“ مطلب ته حق جي راهه تان پتڪيل آهين ته پنهنجي قول ۽ فعل سان خدا جي نعمتن جو شڪرانو ادا ڪر ۽ اُن جي خلق جي نيڪي ڪر ته تَنُهِنجُو شُمارِ صَالِحِ انسانن ۾ ٿئي ۽ تون چوٽڪار و حاصل ڪرين.

سَرَ هِيڪَڙِي وَسَنِ، جَرَ ۾ نِينُهَن نَهْ گَڏِيُو
سَارَنَه سَالُوَرَن، مَتِي ڪَنوَلُ قَلَارِيُو⁽²²⁾

قاضي قادن جي شعر جي مطالعي سان هڪ ڳالهه اها به سمجهه ۾ اچي ٿي ته کيس سماجي فلاح جي وڏي ڳڻ ڳوت ۽ اونو هو. هن پنهنجي شعرن ۾ سماجي ڀلائي، اُن جي فلاح ۽ انسانن وچ ۾ ايڪو ۽ اتفاق پيدا ٿيڻ واري خواهش جو اظهار ڪيو

سنڌي ٻولي 144

آهي. ڪٿي ڪٿي سماجي بي اتفاقي جو تذڪرو ڪندي هُو اسان کي افسوس جو اظهار ڪندي به ملي ٿو جهڙوڪ مٿئين شعر جي فلسفي پر اُن جو اظهار ڪيو اٿس. هن شعر جو موضوع 'اتحاد ۽ اتفاق' آهي. اُن جي مفهوم پر 'اتحاد ۽ اتفاق' جي اهميت کي، ڏيڏر ۽ ڪنول گُل جي بي اتفاقي سان بيان ڪندي چيو ويو آهي ته: "ڏيڏر ۽ ڪنول گُل يعني هڪ تلاءُ پر رهن ٿا، پر اُن جي باوجود منجهن اتفاق ۽ محبت جو رشتو نه جُڙيو آهي. سالورن (ڏيڏرن) کي پتو نه آهي ته ڪنول تڙيو آهي".

هن شعر ۾ ڏيڏر ۽ ڪنول گُل کي انساني طبقن يا ذاتين ۽ تلاءُ کي دُنيا يا سماج سان پيئيندي نا اتفاقيءَ جو نقش چٽيو ويو آهي ته تلاءُ ۾ (هڪ هنڌ) رهندي ڏيڏر ۽ ڪنول (انسان) پاڻ ۾ پريم جو رشتو پيدا نه ڪيو. ايتري حد لاتعلقي آهي جو کين هڪٻئي جي حال جي خبر چار نه آهي. اهڙي بي اتفاقيءَ تي اچرج ۽ حيرت جو اظهار ڪيل آهي.

هَن سَر سَنڊا هنجڙا، اتي ئي آهين،

ڳالهين رَ بَ پَرتيان، جو منگي سوڏين.⁽²³⁾

مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته ڪلاسيڪي شاعريءَ جو فلسفي پر انساني ڪردار اخلاق ۽ اخلاقي قدرن جي ذڪر کي وڏي اهميت ڏنل آهي. قاضي قادن ته خاص طور اهڙن قدرن ۽ انساني جي ڪردار جي اُتم پٽي ۽ اُن جي حوالي تي وڏو زور ڏنو آهي. هن شعر ۾ به انساني اخلاق سان سلهاڙيل قدرن حُسن خُلق، همدردِي ۽ صلہ رحمي ۽ نيڪيءَ وارين خاصيتن جو بيان آهي ۽ شعر جي مفهوم ۾ خُدا جو خوف دل ۾ رکڻ ۽ ٻين ڪاڙ جيئڻ واري جذبي جي اُپتار ڪندي چيل آهي ته: هن تلاءُ (دُنيا) جا هنجڙا (سچا ۽ باعمل ماڻهو) هتي موجود آهن ۽ هر دم رب جي پار (نيڪي، ڀلائي، ايمان ۽ اتحاد) جون ڳالهيون ٿا ڪن. هُنن کان جيڪو گُهرجي سوڏين ٿا ۽ هيٺن سان سندن همدرداڻو ويو آهي. "مطلب ته گُوڙ ڪُپت، لوپ ۽ لالچ هوندي به سچا ماڻهو هن دُنيا ۾ اڃا به موجود آهن ۽ اُهي رب کي راضي ڪرڻ لاءِ سندس راهه ۾ چڱا عمل ڪندي هيٺن جي همراهي ڪندا رهن ٿا. اُهي تنگ دل نه آهن، سندن دل سخا جي جذبي سان سرشار آهن، ۽ هُو ٻين جي مدد تان پنهنجو سڀ ڪُجهه گهوريندي ويرم نه ٿا ڪن.

اڪر ٻيا وسارِ الف اڳيون ئي ياد ڪر

سو تون ڏيغو ٻار، جو نه اجهامي ڪڏهين⁽²⁴⁾

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن شعر جي فلسفي متعلق لکي ٿو ته:
 ”هن بيت ۾ الله سان محبت ۽ سندس يادگيرين واري معنيٰ سمايل
 آهي. سنڌ جي عارفن ۽ الله وارن اهو سبق وري وري پئي ڏنو آهي. ٻيا
 سڀ اکر وسار ۽ فقط منڍ وارو هڪ اکر ”الف“ (الله جي نالي جو پهريون
 اکر) ئي ياد ڪر. تون اهڙو ڏيغو ٻار جيڪو وري نه اُجهامي“⁽²⁵⁾

شعر جو فلسفو الله جي ذات پاڪ تي يقين تحت ”توڪل ۽ جدوجهد“ جي
 خاصيت جو به اُهڃاڻ بڻبو. جيئن شعر ۾ آهي ته: ”هڪ الف يعني الله سان مُحبت ۽
 اُن جي ذات پاڪ تي توڪل ڪافي آهي ۽ ٻيا سڀ اکر وساري ڇڏ (پئي ڪنهن ڏي نه
 واجهائ). ڏيغو اهڙو ٻار (وسيلو اهو هٿ ڪر) جيڪو ڪڏهن به اُجهامي نه سگهي (هٿ
 نه ڇڏي)“. مطلب ته جيڪڏهن خواند ڪريم سان محبت ۽ توڪل جو سلسلو دائمي
 قائم آهي ته اهو نجات جو پائيدار رستو آهي. پنهنجي جدوجهد ۽ محنت سان اهڙو
 ڪم ڪجي، جيڪو دنيا توڙي آخرت ۾ منفعي بخش ثابت ٿئي، ۽ اهو خداوند جي
 ذات بابرڪات سان محبت ۽ اُن تي توڪل سان ئي ممڪن آهي. تنهنڪري پئي
 ڪنهن ڏي هرگز نه ڏسڻ گهرجي.

قاضي قادن جتي توحيد ۽ طريقت ۽ عرفان ۽ اخلاق کي پنهنجي شعر جو
 موضوع بڻايو ساڳي جاءِ تي هن بهادري ۽ همت جي به حوصلي افزائي ڪئي آهي ۽
 اُن کي سٺو فعل قرار ڏنو آهي. ٻين لفظن ۾ ته انساني ڪردار جي هن خصلت کي
 قاضي قادن ناگزير سمجهي ٿو ۽ اُن جي مقابلي ۾ هو هيٺائي يا ڏُٻرائپ کي سرمشاريءَ
 ۽ شڪست جو متبادل ليکي ٿو.

پُڪ پاڻيءَ منجهه ٻاٻيها ٻڏي مئا

جي توپوي سمجهه، تان تون ڳيرو نه ٿي وين!⁽²⁶⁾

هيءُ شعر ”عزم ۽ حوصلو“ واري خاصيت جي نمائندگي ڪري ٿو جنهن منجهه
 انسان کي بهادري ۽ همت ٻڌڻ تي آمادگيءَ جو سڌ ڏيندي قاضي قادن چوي ٿو: ”ٻاٻيهو ۽
 ڳيرو (نازڪ پڪي) ته پاڻيءَ جي لپ ۾ به ٻڏي خلاص ٿي وڃن ٿا (چو ته منجهن ڏکين حالتن
 کي منهن ڏيڻ جي طاقت نه آهي)، تنهنڪري تون اي انسان! بهادر ٿيءَ. توکي جيڪڏهن
 اُن جي سڌ پوي ته تون ڪڏهن به ڳيرو (ڪمزور) ٿيڻ پسند نه ڪرين“.

شعر جي فلسفي لاءِ لڳ ڀڳ ساڳي ڳالهه ڊاڪٽر بلوچ به ڪري ٿو:

”سچو سورهي اهو جو رُڪ وهندي راند ۾ ترارين سامهون وڃي، بهادرن

جي پيٽ تڏهن ٿيندي جڏهن وڏا پهلو ان منهن مقابل ٿيندا، نازڪ مزاجي ۽ ضعيفي جوانجام موت آهي، نازڪ ٻاٻهڙا ڳيرڙا ته چرون پاڻيءَ ۾ به ٿا ٻڏي مرن! توکي ڪا سمجهه هجي ته جيڪر ڳيرو نه ٿئين!⁽²⁷⁾

”لا“ لاهيندي ڪن ڪي، موراھين ناھ

بالهه ري پريان، ڪٿ نه ڏسجي ڪو ٻيو.⁽²⁸⁾

خالق جي هيڪڙائي ۽ ان جي ذات پاڪ تي ايمان جو بي مثال بيان هن شعر ۾ آهي. قاضي قادن چوي ٿو: ”هر طرف پرين (پاڪ ذات) جو پرتو آهي ۽ ان کان سواءِ ٻي ڪا شيءِ مورگو نظر نه ٿي اچي. خدا جو قسم ته ان ذات پاڪ جو عڪس هر هنڌ موجود آهي، ٻيو ڪو ڪٿي به نه ٿو ڏسجي.“

شعر کي جيڪڏهن دنياوي معنيٰ ۾ وٺجي ته ان ۾ ”ڪردار جي اهميت“ واري خاصيت جو بيان ملي ٿو، جنهن ۾ پنهنجي پرينءَ يعني ڪنهن شخص جي ڪردار جي ساراهه ڪيل آهي. علامه دائودپوٽو هن شعر لاءِ لکي ٿو:

”همه اوست“ سپڪجهه اهو (الله تعاليٰ) آهي، جو متو تصوف جي انتها آهي، تنهن تي ڏيان ڌريندي قاضي قاضن چوي ٿو ته حقيقت ۾ نفي آهيئي ڪانه، يعني ڏنيا ۾ ڪنهن کي حقيقي هستي آهيئي ڪانه، بلڪ هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽ ان کي ئي مطلق هستي آهي.⁽²⁹⁾

ساڳئي شعر جي فلسفي متعلق قريشي حامد علي خانائي لکي ٿو ته:

”صوفين جي نزديڪ ”همه اوست“ يعني سپ ڪجهه اهو الله تعاليٰ آهي، جو اصول رهيو آهي ۽ ساڳيو نظريو مهدي جماعت جو پڻ آهي. حقيقت ۾ نفي آهي ئي ڪانه يعني دنيا ۾ ڪنهن به حقيقي هستي ڪانه آهي، مگر هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽ ان کي مطلق هستي آهي.⁽³⁰⁾

ڪُجهه شعر هيٺ ڏجن ٿا، جن ۾ پڻ فلسفي جي گهرائيءَ وارا خيال ۽ انساني ڪردار ۽ اخلاق بابت خاصيتن جو ذڪر آهي:

ڏٺيءَ جي ساراهه:

اسين بانهان تون ڏٺي، پاڻو پاڻ هي ڄاڻُ

منڊي ٿر ميزاڻُ، ليڪو ڪندين ڪن سين.⁽³¹⁾

وحدت در کثرت:

ایک قصر، در لک، کوڙین سہسین کٽکیان
جان ئی گریں پٽرک، تان ئی سَجَطَ ساٺهان⁽³²⁾

عادت ۽ نصیب:

توڙي وڃي رومَ ناهِ نصیبون اڳرو
ماني مٿي توم، جتن جو لکيو چئي ۾.⁽³³⁾

خوداعتمادی:

تان تان سُورھيہ سِپڪو، جان جان مٿہ نہ مٿن
رُڪَ وھنديءَ سامھون سُورھيہ سي جاوَن.⁽³⁴⁾

سچائي ۽ سادگي:

جنھين مُحبت من ۾، سي ميرائي سونھن
تن ۾ ٻرن مَشعلان، سَنيان سُپرين.⁽³⁵⁾

اعليٰ کردار:

اچا بگھہ مَ پَس، وڙ مير ھنجھڙا
رَتا جي خالق سين، تني لڳي مَ گَس.⁽³⁶⁾

خبرداري:

سُتا اُٿي جاڳ، راتڙين سِپڪي وھاڻيان
مٿئن ٿيو اڀاڳ، پرين وسارِيئي مُڪري.⁽³⁷⁾

نوٽ: بيتن جي (تشریح لاءِ) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ھيري نگر جي ڏنل
تشریح مان رهنمائي حاصل ڪئي وئي آهي.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 1999ع ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، يونيورسٽي آف سنڌ ڄام شورو ص 236-237
2. <http://dic.sindhila.edu.pk>
3. بلبل، ضياءُ الدين، 1967ع: ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام پر اسلامي قدر“، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهه عبداللطيف پ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ ص 3، 4
4. جسڪاڻي عبدالرحمان (ڊاڪٽر)، 2010ع: ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعريءَ پر اسلامي قدر“، ثقافت

کاتو سنڌ ص 7

5. خليل ابراهيم محمد ڊاڪٽر. 1968ع: "شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۾ انساني اخلاق ۽ ڪردار جو معيار"، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي ص 3، 4، 5
6. https://soapboxie.com/social_issues/teaching_Moral_Values
7. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 165
8. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 92
9. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 151
10. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 44
11. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 79
12. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 44
13. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 124
14. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 92
15. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 84
16. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 84
17. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 43
18. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 93
19. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 83
20. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 43
21. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 92
22. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 81
23. نگر، هيرو، 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ص 80
24. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 80
25. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 80-81
26. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر. (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 68

27. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 66
28. نڪر، هيرو، 1996ع: ”قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)“، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص 124
29. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: ”مضمون ۽ مقالا“ شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 43
30. نڪر، هيرو، 1996ع: ”قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)“، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص 124
31. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 69
32. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 77
33. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 88
34. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 91
35. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 113
36. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 158
37. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)، 1999ع: ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 161.